

ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

УДК 177.9[323.382:329.18] «1941/1956»

Тетяна Пастушенко
(Київ)

«ПРАВОСУДДЯ» ПО-РАДЯНСЬКИ: КВАЛІФІКАЦІЯ СПІВПРАЦІ З НАЦИСТАМИ В СРСР. 1941–1956 рр.

У статті, на основі документації радянських спецслужб 1941–1948 рр., показано, що в СРСР пошук і переслідування колаборантів перетворилися на репресії проти всього населення, яке опинилося на окупованій території.

Ключові слова: *військовий злочин, Друга світова війна, колаборація, НКДБ–НКВС УРСР, репресії.*

Повоєнна Україна стала свідком великої кількості привселюдних страт. Це були результати судових процесів над так званими зрадниками Батьківщини та пособниками, під котрими розуміли радянських громадян, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Такі публічні судові процеси мали велике суспільно-політичне значення. Вони розглядалися як своєрідний акт сатисфакції за вчинені окупантами злочини і слугували для легітимізації сталінського режиму як у радянському суспільстві, так і за кордоном.

Тема судового переслідування радянських громадян за співпрацю з нацистами надзвичайно важлива в контексті досліджень Голокосту, оскільки дає змогу визначити масштаби і ступінь участі місцевого населення у злочинах німців на окупованих територіях СРСР. Водночас кримінальні справи та матеріали судових процесів з архівів радянських спецслужб є важливим, іноді єдиним джерелом, яке містить докладний опис страт євреїв у різних місцях, а також свідчення очевидців про умови життя у гетто та таборах.

Радянська практика виявлення та засудження колаборантів відбувалася не завжди на правовій основі й абсолютно відрізнялася від усталеної системи європейського судочинства. Публічні судові процеси над воєнними злочинцями були лише вершиною айсберга переслідування колабо-

рантів. Покарання (особливо під час війни і в перші повоєнні роки) здійснювалося на основі вироків надзвичайних судових і позасудових органів: Військових трибуналів, Особливої наради при НКВС СРСР, а з липня 1943 р. — військово-польових судів при бойових дивізіях Червоної армії. Ці судові органи мали виняткову юрисдикцію застосовувати вищу міру покарання — розстріл, повішання. Їх вирoki не оскаржувалися й виконувалися негайно. Крім того, радянська влада мала своє бачення проблеми співпраці з нацистами й притягувала до відповідальності досить широке коло громадян, які проживали на окупованій території. Загалом, між 1943 та 1953 рр. органами НКВС–НКДБ в Україні було звинувачено у співпраці з нацистами 93 590 осіб, що становить близько половини усіх заарештованих українськими органами НКВС за цей період¹.

У цій статті, на прикладі аналізу поточної документації радянських спецслужб, буде показано, що в СРСР пошук і переслідування колаборантів перетворилося на репресії проти всього населення, яке опинилося на окупованій території. Розроблені ще під час війни категорії «посібництва» на довгий час визначили критерії оцінки участі людини у війни. Для досягнення поставленої мети пропонується вирішити наступні завдання. По-перше, проаналізувати зміни, які відбулися в радянському законодавстві впродовж 1941–1956 рр. стосовно кваліфікації співпраці радянських громадян з нацистами та їх союзниками. По-друге, розглянути методи діяльності НКВД–НКДБ щодо пошуку різних категорій «пособників німців».

Проблема правосуддя перехідного періоду, політики пам'яті та трансформації суспільств країн Західної Європи після Другої світової війни набули значного поширення в історичній науці упродовж останніх років. Натомість про повоєнні переслідування колаборантів у колишньому Радянському Союзі написано мало праць². Це пов'язано з тим, що до сьогодні історики не мають повного доступу до матеріалів судових слідств, які зберігаються у колишніх регіональних архівах КДБ. У контексті репресивної політики пізнього сталінізму торкаються проблеми переслідування колаборантів В. Нікольський, В. Звягинцев, Н. Петров, О. Мазохин³. Загальні питання діяльності радянських спецорганів на звільнених територіях можна знайти в роботах В. Христофорова. Ступінь залучення місцевих поліцаїв до злочинів, учинених німцями на окупованих радянських територіях, лише нещодавно стала предметом дослідження в Україні та на Заході⁴. На сьогодні основну увагу в таких дослідженнях зосереджено на співпраці з військовими та поліцією, натомість відомостей про співпрацю в адміністративному та економічному секторах майже немає. Актуальність критичного погляду на документи

радянських судових процесів над колаборантами та необхідність ретельного вивчення семантики матеріалів слідства підкреслювала у своїх роботах Т. Пентер⁵. Вперше важливість дослідження проблеми саме юридичної кваліфікації в СРСР співпраці цивільного населення з окупаційною владою підняла українська дослідниця Т. Вронська⁶. Подальше вивчення нормативних та звітних документів НКВД–НКГБ, слідчих матеріалів, проведене в архіві Служби безпеки України, дало можливість більш детально показати методи та практику пошуку колишніх колаборантів й охарактеризувати результати такої діяльності радянських спецслужб.

Кваліфікація співпраці

Перші нормативні документи, що визначали ступінь відповідальності цивільних осіб, які перебували на окупованих Вермахтом радянських територіях, з'явилися наприкінці 1941 року. Це були накази та інструкції НКВС щодо діяльності радянських спецорганів на окупованій противником території. 12 грудня 1941 р. за підписом Л. Берії вийшов наказ НКВС СРСР № 001683, «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», в якому з метою «наведення революційного» порядку окреслювалося досить широке коло осіб, яких планувалося виявити та арештувати за співпрацю з ворогом. Називалися не лише «зрадники і провокатори», які перебували на службі окупаційної влади, а й ті, що «сприяли їй у проведенні антирадянських заходів і переслідуванні партійно-радянського активу та чесних радянських громадян»⁷.

Через чотири дні — 16 грудня 1941 р. наркомат внутрішніх справ УРСР підготував директиву про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР⁸. Окрім суто специфічних завдань, які перебували у компетенції органів державної безпеки, в директиві вже більш конкретизовано приписувалося «виявляти і вилучати всіх осіб, що працювали в адміністративних органах, створених німцями (самоуправління, старости, поліція і т. ін.), ворожих пособників, що надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та інших справах фашистського хазайнування»⁹. Навіть побіжне ознайомлення зі змістом цих документів дозволяє помітити їх декларативний, загальний і вкрай радикальний характер, що, не в останню чергу, пояснювалося часом їх появи, коли події на фронті розвивалося несприятливо для Червоної армії.

Як превентивний захід і засіб залякування цивільного населення, яке опинилося в окупації, Постановою ДКО № 1074-сс від 27 грудня 1941 р. «Про родини осіб, що співпрацювали з німецькою владою» припису-

валося притягувати до відповідальності й родини колаборантів. У документі містилася вказівка *«родини осіб, що служили в адміністративно-каральних органах німецької влади, а також добровільно відступили разом з фашистськими військами, після проведення слідства, рішенням Особливої наради НКВС СРСР, виселяти у віддалені області Союзу РСР»* у порядку, який був встановлений для адміністративно висланих¹⁰.

На початку 1942 р. був підготовлений таємний циркуляр НКВД СРСР *«Про організацію оперативно-чекістської роботи у звільнених від німецько-фашистських окупантів містах і районах Радянського Союзу з метою виявлення посібників окупантів та їх агентури»*. В ньому детально описувалося 12 категорій *«пособників»*, яких необхідно було негайно передавати до правоохоронних органів. Окрім безпосередньо співробітників поліції та місцевих органів влади необхідно було арештовувати власників будинків, де жили службовці окупаційної влади, комуністів, які офіційно зареєструвалися в окупаційних органах влади, жінок, які вийшли заміж за німецьких військовослужбовців і чиновників, всіх працівників установ, підприємств та організацій, які діяли під час окупації, членів родин осіб, *«які добровільно виїхали разом з німцями»*¹¹.

Перші документи судових органів влади щодо кваліфікації діяльності осіб, які перебували на окупованих ворогом радянських територіях, з'явилися на початку 1942 р. Наказ прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46 сс *«Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом»* роз'яснював, за які дії наставала кримінальна відповідальність. За ст. 58-1а — зрада батьківщини — вищій мірі покарання або до 10 років ув'язнення підлягали: *«Радянські громадяни, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації зі збирання продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії, відбудови промислових і комунальних підприємств... шпигуни, провокатори, донощики...»*¹². Тобто необхідно було арештовувати мало не все населення, яке працювало в державних або приватних організаціях, установах та підприємствах під час окупації.

Законодавчі акти, в яких намагалися визначити ступінь відповідальності та міру покарання за співпрацю з противником з'явилися лише в 1943 р. та 1944 р. Постанова пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У сс від 25 листопада 1943 р. *«Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками»* більш чітко розмежовувала такі провини, як *«зрада батьківщини»* і *«співпраця з ворогом»*. Громадяни, котрі допомагали окупантам у здійсненні їх економічних заходів — відбудові промислових підприємств, транспорту, збиранні продовольства

та фуражу підлягали покаранню за «співпрацю з ворогом»¹³. Разом з тим, коло потенційних підозрюваних було дещо звужене за рахунок виключення з нього тих осіб, які працювали на німців за своїм довоєнним фахом¹⁴.

Черговою постановою Президія Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. знову продовжила практику розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Під дію цієї постанови потрапляли мільйони осіб, в першу чергу військовополонені та примусові робітники, депортовані окупантами на території Райху. Перший пункт цього документу декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, яка не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради батьківщини та кваліфікуватися за ст. 58–1-а КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік»¹⁵. Другий пункт згаданої постанови передбачав відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст. 58–3 КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік¹⁶. Коментуючи цей документ, українська дослідниця Тамара Вронська наголосила, що, замінивши слово «кордон», як це було у ст. 58–1-в (ст. 54–1-в КК УСРР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців, на «лінію фронту», вища судова інституція держави автоматично розширила коло «злочинців» не лише за рахунок «зрадників» із числа цивільних, а й їх родичів, оскільки згідно з постановою від 7 березня 1944 р., вони цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства¹⁷.

Отже, на момент завершення війни під арешт «за зраду» в першу чергу потрапляли ті громадяни, «які в період окупації служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах (бургомістри, начальники поліції, коменданти і т.ін.); надавали ворогу відомості, що становили військову або державну таємницю; видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної Армії, радянських активістів та членів їх родин; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням, пограбуваннях та знищенні майна громадян та майна держави, а також військовослужбовці, що перейшли на бік ворога». Одночасно, було підготовлено відповідну нормативну базу, згідно з котрою сам факт перебування на окупованій території чи на території Райху, у військовому полоні, а тим більше праця на користь противника, цілком легітимно кваліфікувався як «зрада батьківщині»,

«пособництво», «акт сприяння ворогу». Й до кримінальної відповідальності притягувалися також і члени родин «злочинців».

У повоєнний час заходи перевірки «підозрілих» груп населення та пошуку різноманітних «пособників» нацистів у СРСР тільки посилилися. Хоча стосовно примусових робітників та військовополонених були зроблені деякі поступки. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною»¹⁸ продовжив низку державних постанов, котрими забезпечувалися права репатріантів як громадян Радянського Союзу. Значення Указу про амністію виходило далеко за межі прописаних у документі категорій «злочинів», він продемонстрував не лише наміри, а й певні дії влади, яка «пробачала» громадянам їх «провини і проступки», які вони здійснили в умовах війни та ворожої окупації. Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення у списки виборців репатрійованих громадян СРСР»¹⁹ надала останнім рівні з усіма іншими виборчі права. Мораторій на смертну кару (з 26 травня 1947 р.) та Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 17 вересня 1955 р. формально розпочали процес повернення до радянського суспільства людей, звинувачених у колаборації. Згідно з цим Указом, разом із радянськими громадянами, що співпрацювали під час війни з окупантами й не вчинили військових злочинів, були амністовані й колишні військовополонені, котрі ще перебували за кордоном. Однак дія Указу не поширювалася на військовослужбовців, засуджених за добровільну здачу в полон, і тих, які відбували покарання в СРСР.

Лише в 1956 р. була зроблена спроба змінити ставлення до колишніх полонених. 19 квітня 1956 р. Президія ЦК КПРС ухвалила рішення про створення комісії під головуванням маршала СРСР Г. Жукова із завданням розібратися зі становищем військовослужбовців Червоної армії, які повернулися з полону, і внести свої пропозиції до ЦК КПРС. 4 червня того ж року доповідна записка Г. Жукова, К. Фурцевої, К. Горшеніна та інших «Про становище колишніх військовополонених» була подана на розсуд членів ЦК партії. 29 червня 1956 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їх родин»²⁰, аналогічний варіант постанови був ухвалений ЦК Компартії та Ради Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. У цих постановах була засуджена практика політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги колишніх військовополонених та їхніх родин. Пропонувалося поширити Указ про амністію 1955 р. і на колишніх військовополонених, засуджених за здачу у полон. З 1957 р. справи

колишніх військовополонених були в основному переглянуті й більшість засуджених виправдано. Але загалом процес реабілітації колишніх радянських бранців розтягнувся ще на десятки повоєнних років.

Щодо колаборантів, дії яких можна кваліфікувати як військовий злочин, в повоєнний час було ухвалено низку документів й міжнародних правових актів про незастосування до них терміну давності. Це Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. «Про покарання осіб, винних у злочинах, незалежно від терміну їх здійснення», а також аналогічні документи, прийняті в інших державах, Конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства²¹.

Методи пошуку злочинців

Практичним виявленням «зрадників батьківщини» серед військовослужбовців, котрі були у німецькому полоні або в оточенні, займалася військова контррозвідка — особливі відділи Наркомату оборони (з квітня 1943 р. — «СМЕРШ»). Таких колишніх полонених на початку 1942 р., через армійські збірно-пересильні пункти направляли до спеціальних фільтраційних таборів НКВС для перевірки. Після створення влітку 1942 р. в Червоній армії штрафних рот та штурмових батальйонів, звільнених з полону військовослужбовців стали направляти до цих дисциплінарних підрозділів²². Одночасно, з розгортанням наступальних дій і створення репатріаційної структури, процедуру перевірки контингенту військовополонених та оточенців було спрощено. Рядовий та молодший командний склад, на яких не виявили компрометуючих матеріалів, направлялись до Армійських запасних збірних пунктів (АЗСП); командний і політичний склад — до спецтаборів НКВС для подальшої перевірки²³.

Пошуком цивільних громадян, які співпрацювали з ворогом, розслідуванням їх справ та покаранням займалися територіальні органи Наркомату внутрішніх справ²⁴.

Робота по виявленню таких осіб проводилася шляхом відповідних оперативних методів і заходів. Співробітники НКВС «по свіжих слідах» документували всі найбільш характерні факти військових злочинів. Вони опитували свідків та постраждалих, обстежували табори, камери тюрем, копіювали написи, залишені на стінах та предметах камерного інтер'єру тамтешніми в'язнями, фотографували, складали акти та інші документи. Наприклад, вже 12 листопада 1943 р., через тиждень після вступу Червоної армії до Києва, був складений звіт про наслідки окупації. У ньому вперше було подано інформацію про розстріли євреїв у Бабиному Яру, Сирецький концтабір і Дарницький табір військовополонених тощо²⁵.

Далі ця робота набула планового і регулярного характеру. Раз на п'ять днів складався поточний, і раз на декаду — аналітичний звіт про ситуацію

у звільнених областях. Охоплювалось дуже широке коло питань, серед яких подавалася і кількість арештованих місцевих жителів, які брали участь у діяльності різних окупаційних закладів і організацій, а також «пособників» окупантів у проведенні репресій проти місцевого населення, роль і участь у цьому місцевих комуністів і комсомольців.

Осіб, які співпрацювали з окупантами, виявляли також під час обліку й перереєстрації населення на щойно звільнених територіях. Паспортизація і переписи, за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, «надати сприяння судово-слідчим та адміністративним органам у розшуку необхідних осіб»²⁶. За даними паспортного відділу Головного управління міліції Наркомату внутрішніх справ СРСР за 1943 р., під час такої переписки в місцевостях, визволених від німецьких окупантів, органи міліції виявили 66,5 тис. осіб, які працювали по обслуговуванню Вермахту і в окупаційних установах, а також 12,8 тис. осіб, чий найближчі родичі відступили з ворогом²⁷.

Окрім згаданих заходів, каральні органи перевіряли поведінку на окупованій території членів та кандидатів ВКП(б), комсомольців і колишніх співробітників НКВС–НКДБ²⁸. Серед головних аспектів перевірки були питання: чому залишився на окупованій території, чому пішов на реєстрацію в органи окупаційної влади, чи зберіг партійний або комсомольський квиток? За даними, які мало НКВС в березні 1944 р., в Київській області проживало 2563 комуніста, які залишилися в окупації, з них добровільно зареєструвалося — 917 осіб. У місті Києві виявили 1495 комуністів, які залишилися живими після відступу німецьких військ²⁹. В результаті перевірки цих партійців було арештовано:

- 20 комуністів і 29 комсомольців, як «агентів німецьких розвідувальних органів та каральних органів»;
- 72 комуніста і 80 комсомольців, як «зрадників Батьківщини, учасників ОУН та інший антирадянський елемент».

Спеціальній перевірці підлягали учасники партизанських і підпільних груп, проводилися розслідування діяльності партійних зв'язкових, яких направляли в німецький тил для проведення різноманітної диверсійної та розвідувальної роботи.

Результати діяльності радянських спецслужб

Основним джерелом інформації, яка відображає діяльність радянських спецслужб щодо пошуку військових злочинців, є так звані зведення (сводки) «про хід очистки звільненої від німецьких окупантів території УРСР». Вони склалися за кожні п'ять, потім десять днів, а з літа 1944 р. за кожні два тижні. Це був короткий документ, у якому містилися загальні статистичні дані про кількість людей, арештованих підрозділами

НКВС саме за їх діяльність під час окупації. Ці цифри подавалися по кожній області України й відповідно до розроблених категорій співпраці. Наприклад, на 30 січня 1944 року в Україні було арештовано 19 228 осіб³⁰. З них:

- «офіційних співробітників гестапо» — 53;
- «агентури противника» — 2480;
- «підозрюваних у шпіонажі» — 527;
- «співробітників жандармерії» — 301;
- співробітників поліції — 5331;
- «осіб фашистської адміністрації» — 2811;
- «учасників антирадянських формувань» — 476;
- (серед яких більшість становили члени ОУН — 408);
- «Зрадників батьківщини» — 892;
- «Зрадників» (предателів) — 2796;
- «Активних німецьких пособників» — 2 447;
- «Іншого антирадянського елемента» — 1052³¹.

Із наведених цифр видно, що співробітники військових, поліційних структур та цивільної адміністрації, які теоретично могли брати безпосередню участь у злочинах, становлять 8443 осіб (43%). Тобто менше половини арештованих мали вагомий, з формальної точки зору, підстави для їх переслідування. (Щодо ступеню участі рядових співробітників поліції та цивільної адміністрації у військових злочинах — це окрема тема для дослідження й для дискусії, я її в цій статті не буду детально розглядати). У подальші повоєнні роки відсоток арештованих, які проходили по категорії «зрадники», «пособників», «інший антирадянський елемент», ще збільшився. У доповідній записці про оперативну роботу 2-го Управління Міністерства державної безпеки УРСР за березень 1946 р. повідомлялося, що на цей час від початку визволення території України арештовано 89769 осіб. З них служили в «гестапо», поліції, жандармерії 13190 чол. Решта — 76387 осіб були арештовані як «агенти іноземної розвідки» та за підозрою в шпіонажі (9672 осіб), звинувачувалися у приналежності до ОУН та УПА (25480 осіб), проходили в переліку по категорії «зрадників і пособників» (41337).

Приклади найбільш характерних випадків арештів наведені у п'ятиденних зведеннях та доповідних записках НКДБ, переконливо свідчать, що «очищення» визволених територій від колаборантів та всілякого роду «ворожих елементів» перетворювалося в уже звичні масові репресії. Так необережні критичні висловлювання на адресу радянської влади могли бути витлумачені як «антирадянська агітація», перебування під арештом в поліції чи СД могло стати приводом для звинувачень у шпіонажі, будь-які контакти з представниками окупаційної влади трактувалися як «пособ-

ництво». У жорна перевірок потрапила і велика кількість тих, хто до того був жертвою нацистських переслідувань. Навіть зі скупих біографічних даних арештованого, можна побачити абсурдність звинувачень. Наприклад, єврей Басін Пейша Євелевич був арештований як «резидент гестапо»³². Він був родом із Донецька, 1913 року народження, був членом ВКП(б) з 1938 р. У вересні 1941 р. під Києвом він потрапив в оточення й у полон, перебував у Бориспільському та Київському таборах для військовополонених. Приховавши свою національність, Басін був відпущений як українець із полону, переховувався під час окупації в с. Рачівка Волковського району Харківської області, звідки у червні 1942 р. був вивезений на роботу до м. Трієц (Чехословаччина), де працював на металургійному заводі. Його згубив той факт, що в 1944 р. він після хвороби (як сам пояснює) був переведений працювати до табірної адміністрації. Після «розробки» Басіна арештували ще двох жителів Харківської області, котрі були з ним в одному робочому таборі в Німеччині. Факт уникнення загибелі та робота єврея в табірній адміністрації на тлі масових розстрілів єврейського населення міг бути інтерпретований чекістами лише як «співробітництво з гестапо».

У період з 1943 по 1953 рр. за співпрацю з німцями було заарештовано понад 320 тис. радянських громадян³³. Якщо порівняти це число із приблизно 100 тис. німців та австрійців, засуджених по усій Європі та в Радянському Союзі як воєнні злочинці, то стає очевидним, що кількість громадян СРСР, засуджених за військові злочини у часи німецької окупації, є значно більшою³⁴. Це явище не є специфічним суто для Радянського Союзу: у країнах Європи помста колаборантам після закінчення війни була набагато інтенсивнішою та кривавішою, ніж судові переслідування німецьких воєнних злочинців³⁵. В Україні, очевидно, у цього явища були певні особливості, які впливали як на характер співпраці, так і на специфіку переслідування, формулювання обвинувачень та суворість покарання.

Пошук та переслідування військових злочинців, зокрема, причетних до масових страт євреїв в Україні, не стали єдиним і головним завданням діяльності радянських спецслужб на звільнених територіях. Робота органів НКВС–НКДБ була зосереджена в першу чергу на відновленні радянської влади, придушенні будь-якого спротиву дійсних та потенційних її опонентів на територіях, які на певний час вийшли з-під контролю комуністів. Тому після приходу Червоної армії в Україні активно переслідувалися учасники різних національних, політичних, громадських організацій та рухів, які легально чи підпільно діяли під нацистською владою. Натомість звинувачення у «співпраці з нацистами», «причетності до військових злочинів» стали активно використовуватися у політичній

боротьбі, соціальному конструюванні повоєнного радянського суспільства, замінивши старі кліше на кшталт «контрреволюціонера».

¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 206–224.

² *Семиряга М. И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000. — 863 с.; *Шайкан В.* Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. — Кривий Ріг, 2005. — С. 359–403; *Шнеер А.* Особенности уголовных процессов над нацистскими пособниками в СССР в 1944–1987 гг. // Выступление Яд Вашем 24.12.2012. Електронний ресурс: <http://netzulim.org/R/OrgR/Articles/Stories/Shneer01.html>.

³ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003; *Звягинцев В.Е.* Война на весах фемиды. Война 1941–1945 в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006; *Петров Н.* История империи ГУЛАГ Електронний ресурс: <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava09.htm>; *Мозохин О.Б.* Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 гг. Електронний ресурс: <http://istmat.info/node/255>.

⁴ *Pohl Dieter.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens — München, 1996; *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Наук. ред. О.Г. Бажан. НАН України. Інститут історії України. — К., 2012. — 174 с.; *Rich David Alan.* A 'Double Victimization'? Postwar Soviet POWs' Accounts of Incarceration and Collaboration. Електронний ресурс: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=dXNobW0ub3JnfGNvbmZlcmVuY2Utd3dpaS1uYXppLWNyaW1lcy1hb mQtdGhlLWhvbG9jYXVzdC1pbi10aGUtdXNzcnxneDo1NGE5NjlmOTdiMjg2Nzcx>.

⁵ *Penter T.* Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. — Slavic Review, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005). — pp. 782–790; *Tanja Penter,* Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953, Essen, 2010. — S. 326–337; *Пентер Т.* Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів в СРСР після Другої світової війни та злочинів Бабиного Яру // Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього: Мат. міжнар. наук. конф. 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. — К., 2012. — С. 189–197.

⁶ *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 1. — К., 1997 — С. 125–142; *Її ж.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 3. — К., 1999. — С. 100–119; *Її ж.* Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 11. — К., 2008. — С. 88–97.

⁷ Органи государственной безопасности ССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том второй. Книга 2. Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 года. — М., 2000. — С. 413–414. Посилання за: *Вронська Т.* Феномен «пособництва»: до

проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* — Вип. 11. — К., 2008. — С. 89.

⁸ Директива НКВС УРСР «Про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР» від 16 грудня 1941 р. Текст документа див.: 1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2. Документы и материалы. — С. 645–647.

⁹ *Вронська Т.* Феномен «пособництва». — С. 89.

¹⁰ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «СМЕРШ». 1939 — март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. — М., 2006. — С. 324. Посилання за: *Вронська Т.* Феномен «пособництва» — С. 90.

¹¹ Текст документа див.: 1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2. Документы и материалы — С. 680–687.

¹² Цитата за: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* — Вип. 3. — К., 1999. — С. 105–106.

¹³ Там само. — С. 107.

¹⁴ Там само. — С. 100–119.

¹⁵ *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин: «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України: Інститут дослідження проблем державної безпеки. — К., 2009. — С. 45.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1938–1961 гг. — Москва, 1961 — С. 851–852.

¹⁹ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Советские военнопленные и оstarбайтеры в Третьем рейхе и их репатриация. — М., 1996. — С. 551.

²⁰ *Дембицкий Н.* Цит. праця. — С. 259.

²¹ *Шайкан В.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. — С. 381.

²² Детальніше про штрафні роти див.: *Звягинцев В. Е.* Война на весах фемиды. Война 1941–1945 в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006. — С. 390.

²³ Державний архів Російської Федерації (далі — ГАРФ). — Ф. 9401, оп. 2, спр. 68, арк. 229–230. Копія документа надана Т.В. Вронською.

²⁴ Див детальніше: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення — С. 100–119.

²⁵ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — К., Львів, 2003. — С. 395–397.

²⁶ *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. — 1995. — № 8. — С. 7.

²⁷ Там само.

²⁸ Щодо ідеології партійних чисток див. детальніше *Weiner Amir, Making Sense of war: the Second World War and the fate of the Bolshevik Revolution / Amir Weiner.* — Princeton: Princeton University Press, 2001. — 416 p. — S. 81–126.

²⁹ Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 3, оп. 51 (1949), спр. 2, т. 2, арк. 1.

³⁰ ГДА СБ України. — Ф. 16, оп. 3 (1948), спр. 9, арк. 37.

³¹ ГДА СБ України. — Арк. 38.

³² ГДА СБ України. — Оп. 7 (1948), порядковий № по опису. 4, т. 9, арк. 61.

³³ Мозохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 гг. // Электронный ресурс: <http://istmat.info/node/255> (відвідано у жовтні 2013 р.).

³⁴ Посилання за Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів в СРСР після Другої світової війни. — С. 190.

³⁵ Там само.

В статье, на основе документации советских спецслужб 1941–1948 гг. предполагается показать, что в СССР поиск и преследование коллаборантов превратились в репрессии против всего населения, оказавшегося на оккупированной территории.

Ключевые слова: военное преступление, Вторая мировая война, коллаборация, деятельность НКВД–НКГБ УССР, репрессии.

In this article, I'll show that search and suit for collaborators in the USSR were modified to repression against the population, which lived in the occupied territories. This article based on the documentation Soviet secret police 1941–1948.

Keywords: war crimes, World War II, collaboration, NKVD USSR, repression.